

**Shrimad Rajchandra's Reply
to Gandhiji's Questions**

**Shrimad Rajchandra Ashram
Agas**

**Shrimad Rajchandra's Reply
To
Gandhiji's Questions**

Published by :
Manubhai B. Mody, President
Shrimad Rajchandra Ashram
Station Agas Post Boria - 388 130
Via Anand (Guj.)

Also available at :
Shri Paramsrut Prabhavak Mandal,
Hathi Bldg., 'A' Block, II Floor,
18 Bhangwadi, 448 Kalbadevi Road,
Mumbai-400002

First Edition
AD 2000 Copies 3000 Vikram Year 2056
Cost Price Rs. 3/- Sale Price Rs. 1/-

Foreward

Gandhiji had a long association with Shrimad Rajchandra, starting from his arrival in India as a barrister from England until the last day of Shrimad Rajchandra.

This association with Shrimadji, both in person and by correspondence, had been very useful and beneficial to Gandhiji in the religious and spiritual matters, particularly during the time of his stay in South Africa when he was in great religious ferment & terpidude.

From Durban in S. Africa, Gandhiji sent a long religious questionnaire (as many as twenty seven questions) to Shrimad Rajchandra to obtain guidance from him, which he readily obliged with a prompt and detailed reply.

This letter by Shrimadji is very useful to all of us—mumukshus & novice—even today.

This booklet is a reproduction of that important letter, written by Shrimad Rajchandra in reply to Gandhiji's questions regarding soul, moksha & other crucial religious matters. Shrimadji's letter in original in Gujarati and its English version are given questionwise, in this booklet. The English traslation has been made available to us from Mani Bhuvan, Bombay and the authorities have given us their kind consent to publish it; for which we are thankful to them.

—Manubhai B. Mody

Shrimad Rajchandra's Reply to Gandhiji's Questions¹

૧. પ્ર૦-(૧) આત્મા શું છે ? (૨) તે કંઈ કરે છે ? (૩) અને તેને કર્મ નડે છે કે નહીં ?”

ઉ૦-(૧) જેમ ઘટપટાદિ જડ વસ્તુઓ છે, તેમ આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ વસ્તુ છે. ઘટપટાદિ ‘અનિત્ય’ છે, ત્રિકાળ એક સ્વરૂપે સ્થિતિ કરી રહી શકે એવા નથી. આત્મા એક સ્વરૂપે ત્રિકાળ સ્થિતિ કરી શકે એવો ‘નિત્ય’ પદાર્થ છે. જે પદાર્થની ઉત્પત્તિ કોઈ પણ સંયોગોથી થઈ શકી ન હોય, તે પદાર્થ ‘નિત્ય’ હોય છે. આત્મા કોઈ પણ સંયોગોથી બની શકે એમ જણાતું નથી; કેમકે જડના હજારોગમે સંયોગો કરીએ તો પણ તેથી ચેતનની ઉત્પત્તિ નહીં થઈ શકવા યોગ્ય છે. જે ધર્મ જે પદાર્થમાં હોય નહીં તેવા ઘણા પદાર્થો ભેળા કરવાથી પણ તેમાં જે ધર્મ નથી તે ઉત્પન્ન થઈ શકે નહીં, એવો સૌને અનુભવ થઈ શકે એમ છે. જે ઘટપટાદિ પદાર્થો છે, તેને વિષે જ્ઞાનસ્વરૂપતા જોવામાં આવતી નથી. તેવા પદાર્થોના પરિણામાંતર કરી સંયોગ કર્યો હોય અથવા થયા હોય, તો પણ તે તેવી જ જાતિના થાય, અર્થાત્ જડસ્વરૂપ થાય, પણ જ્ઞાનસ્વરૂપ ન થાય. તો પછી તેવા પદાર્થના સંયોગે આત્મા કે જેને જ્ઞાનીપુરુષો મુખ્ય જ્ઞાનસ્વરૂપ લક્ષણવાળો કહે છે, તે તેવા (ઘટપટાદિ, પૃથ્વી, જળ, વાયુ, આકાશ) પદાર્થથી, ઉત્પન્ન કોઈ રીતે થઈ શકવા યોગ્ય નથી. ‘જ્ઞાનસ્વરૂપપણું’ એ આત્માનું મુખ્ય લક્ષણ છે, અને ‘તેના અભાવવાળું’ મુખ્ય લક્ષણ જડનું છે. તે બંનેના અનાદિ સહજ સ્વભાવ છે.

આ તથા બીજાં તેવાં સહસ્રગમે પ્રમાણો આત્માને ‘નિત્ય’ પ્રતિપાદન કરી શકે છે. તેમજ તેનો વિશેષ વિચાર કર્યે સહજ સ્વરૂપ

1. The letter accompanying Rajchandra's replies is dated Bombay, Saturday, Aso Vad 6, 1950 [October 20, 1894].

(4)

નિત્યપણે આત્મા અનુભવવામાં પણ આવે છે. જેથી સુખદુઃખાદિ ભોગવનાર, તેથી નિવર્તનાર, વિચારનાર, પ્રેરણા કરનાર, એ આદિ ભાવો જેના વિદ્યમાનપણાથી અનુભવમાં આવે છે, તે આત્મા મુખ્ય ચેતન (જ્ઞાન) લક્ષણવાળો છે; અને તે ભાવે (સ્થિતિએ) કરી તે સર્વ કાળ રહી શકે એવો 'નિત્ય' પદાર્થ છે, એમ માનવામાં કંઈ પણ દોષ કે બાધ જણાતો નથી, પણ સત્યનો સ્વીકાર થયારૂપ ગુણ થાય છે.

આ પ્રશ્ન તથા તમારાં બીજાં કેટલાંક પ્રશ્નો એવાં છે કે, જેમાં વિશેષ લખવાનું તથા કહેવાનું અને સમજાવવાનું અવશ્ય છે. તે પ્રશ્ન માટે તેવા સ્વરૂપમાં ઉત્તર લખવાનું બનવું હાલ કઠણ હોવાથી પ્રથમ 'ષટ્દર્શનસમુચ્ચય' ગ્રંથ તમને મોકલ્યો હતો, કે જે વાંચવા, વિચારવાથી તમને કંઈ પણ અંશે સમાધાન થાય, અને આ પત્રમાં પણ કંઈ વિશેષ અંશે સમાધાન થાય એટલું બની શકે. કેમકે તે સંબંધી અનેક પ્રશ્નો ઊઠવા યોગ્ય છે, જે ફરી ફરી સમાધાન પ્રાપ્ત થવાથી, વિચારવાથી સમાવેશ પામે એવી પ્રાયે સ્થિતિ છે.

(૨) જ્ઞાનદશામાં, પોતાના સ્વરૂપના યથાર્થ બોધથી ઉત્પન્ન થયેલી દશામાં તે આત્મા નિજભાવનો એટલે જ્ઞાન, દર્શન (યથાસ્થિત નિર્ધાર) અને સહજસમાધિ પરિણામનો કર્તા છે. અજ્ઞાનદશામાં ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ આદિ પ્રકૃતિનો કર્તા છે, અને તે ભાવનાં ફળનો ભોક્તા થતાં પ્રસંગવશાત્ ઘટપટાદિ પદાર્થનો નિમિત્તપણે કર્તા છે; અર્થાત્ ઘટપટાદિ પદાર્થનાં મૂળ દ્રવ્યનો તે કર્તા નથી, પણ તેને કોઈ આકારમાં લાવવારૂપ ક્રિયાનો કર્તા છે. એ જે પાછળ તેની દશા કહી તેને જૈન 'કર્મ' કહે છે; વેદાંત 'ભ્રાંતિ' કહે છે; તથા બીજા પણ તેને અનુસરતા એવા શબ્દ કહે છે. વાસ્તવ્ય વિચાર કર્યેથી આત્મા ઘટપટાદિનો તથા ક્રોધાદિનો કર્તા થઈ શકતો નથી, માત્ર નિજસ્વરૂપ એવા જ્ઞાનપરિણામનો જ કર્તા છે એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે.

(૩) અજ્ઞાનભાવથી કરેલાં કર્મ પ્રારંભકાળે બીજરૂપ હોઈ વખતનો યોગ પામી ફળરૂપ વૃક્ષપરિણામે પરિણમે છે; અર્થાત્ તે કર્મો આત્માને ભોગવવાં પડે છે. જેમ અગ્નિના સ્પર્શે ઉષ્ણપણાનો સંબંધ

(5)

થાય છે, અને તેનું સહેજે વેદનારૂપ પરિણામ થાય છે, તેમ આત્માને ક્રોધાદિ ભાવના કર્તાપણાએ જન્મ, જરા, મરણાદિ વેદનારૂપ પરિણામ થાય છે. આ વિચારમાં તમે વિશેષપણે વિચારશો, અને તે પરત્વે જે કંઈ પ્રશ્ન થાય તે લખશો; કેમકે જે પ્રકારની સમજ તેથી નિવૃત્ત થવારૂપ કાર્ય કર્યે જીવને મોક્ષદશા પ્રાપ્ત થાય છે.

1. Q. (1) What is the Soul ? (2) Does it perform actions ? (3) Do past actions impede its progress or not ?

A. (1) As there are physical objects like a pot, a picce of cloth, etc., so there is an entity called the *atman* whose essence is knowledge. The former are impermanent. They cannot exist through all time in the same form. The *atman* is an imperishable entity which exists eternally in the same form. Anything which is not the product of a combination of other elements is imperishable. We cannot think of the *atman* as being such a product, for, no matter in how many thousand different ways we combine material substances, such combinations cannot possibly produce life and consciousness. Every one of us can know from expericence that by combining several elements we cannot produce in the compound a property which is not present in any of those elements. We do not find knowledge to be the essence of physical substances. If we change the forms of such substances and combine them, or if they change and combine by chance, the products will be of the same kind as they are; that is, they will be of a material nature and will not have knowledge as their essence. It is not possible, then, that the *atman*, which the seers describe as having knowledge as its essential character, can be produced by any combination

of the elements (earth, water, air, space) of which physical substances like a pot, a piece of cloth, etc., are composed. The *atman* has knowledge as its essential character, whereas material substances are characterized by its absence. These are the eternal natures of the two.

This and a thousand other reasons prove the *atman* to be imperishable. Further reflection on the subject enables us to realize that the *atman* from its nature is imperishable. There is, therefore, no error or logical difficulty in believing that the *atman*, the existence of which is the cause of our experiencing happiness and suffering which also withdraws itself from either, and which is conscious of something which thinks and impels, is characterized by awareness as its essential nature and that, in virtue of this nature, it is an imperishable entity which exists eternally; on the contrary, belief in the *atman* has this merit of accepting truth.

(2) When the *atman* has attained a state of knowledge, the state resulting from a true understanding of its essence, it is the *karta*¹ of that state, the state of illumination (determination of what it truly is) and of the resulting state of pure awareness, which is its true nature. In a state of ignorance, it is the *karta* of the emotions of anger, love of honour, attachment, greed, etc., and, when enjoying the fruits of these emotions, becomes, as the occasion may require, the *karta* of physical objects like a pot, a piece of cloth, etc., that is, he is not the creator of the original substance of those objects, but is only the *karta* of the action of imposing some form on it. This

1. Karta=Author, Doer

latter state is described in Jainism as *karma*, and in Vedanta as illusion or in other similar terms. If we reflect carefully on the matter, we shall clearly see that the *atman* cannot be the *karta* of physical objects or emotions like anger, that it is *karta* only of the state of self-realization.

(3) The *karman*s performed while in the state of ignorance are like seed in the beginning and grow into a tree in course of time; in other words, the *atman* has to suffer the consequences of those *karman*s. Just as contact with fire produces the experience of heat, the natural end of which is pain, so the *atman*, being the *karta* of emotions of anger, etc., has to suffer, as consequence, pain in the form of birth, old age and death. You should carefully reflect over this idea and ask me any question which may arise in your mind about it, for an understanding of the state from which the soul must withdraw itself and the effort to withdraw will bring deliverance to it.

૨. પ્ર૦-(૧) ઈશ્વર શું છે ? (૨) તે જગતકર્તા છે એ ખરું છે ?

ઉ૦-(૧) અમે તમે કર્મબંધમાં વસી રહેલા જીવ છીએ. તે જીવનું સહજસ્વરૂપ, એટલે કર્મરહિતપણે-માત્ર એક આત્મત્વપણે-જે સ્વરૂપ છે તે ઈશ્વરપણું છે. જ્ઞાનાદિ ઐશ્વર્ય જેને વિષે છે, તે ઈશ્વર કહેવા યોગ્ય છે; અને તે ઈશ્વરતા આત્માનું સહજસ્વરૂપ છે. જે સ્વરૂપ કર્મ-પ્રસંગે જણાતું નથી, પણ તે પ્રસંગ અન્યસ્વરૂપ જાણી, જ્યારે આત્મા ભણી દૃષ્ટિ થાય છે, ત્યારે જ અનુક્રમે સર્વજ્ઞતાદિ ઐશ્વર્યપણું તે જ આત્મામાં જણાય છે; અને તેથી વિશેષ ઐશ્વર્યવાળો કોઈ પદાર્થ, સમસ્ત પદાર્થો નીરખતાં પણ અનુભવમાં આવી શકતો નથી; જેથી ઈશ્વર છે તે આત્માનું બીજું પર્યાયિક નામ છે, એથી કોઈ વિશેષ સત્તાવાળો પદાર્થ ઈશ્વર છે એમ નથી, એવા નિશ્ચયમાં મારો અભિપ્રાય છે.

(૨) તે જગતકર્તા નથી; અર્થાત્ પરમાણુ, આકાશાદિ પદાર્થ નિત્ય હોવા યોગ્ય છે, તે કોઈ પણ વસ્તુમાંથી બનવા યોગ્ય નથી. કદાપિ એમ ગણીએ કે, તે ઈશ્વરમાંથી બન્યા છે, તો તે વાત પણ યોગ્ય લાગતી નથી. કેમકે, ઈશ્વરને જો ચેતનપણે માનીએ, તો તેથી પરમાણુ, આકાશ વગેરે ઉત્પન્ન કેમ થઈ શકે ? કેમકે ચેતનથી જડની ઉત્પત્તિ થવી જ સંભવતી નથી. જો ઈશ્વરને જડ સ્વીકારવામાં આવે તો સહેજે તે અનૈશ્વર્યવાન ઠરે છે, તેમજ તેથી જીવરૂપ ચેતનપદાર્થની ઉત્પત્તિ પણ થઈ શકે નહીં. જડ, ચેતન ઉભયરૂપ ઈશ્વર ગણીએ, તો પછી જડ, ચેતન ઉભયરૂપ જગત છે તેનું ઈશ્વર એવું બીજું નામ કહી સંતોષ રાખી લેવા જેવું થાય છે; અને જગતનું નામ ઈશ્વર રાખી સંતોષ રાખી લેવો, તે કરતાં જગતને જગત કહેવું, એ વિશેષ યોગ્ય છે. કદાપિ પરમાણુ, આકાશાદિ નિત્ય ગણીએ અને ઈશ્વરને કર્માદિનાં કૃણ આપનાર ગણીએ, તો પણ તે વાત સિદ્ધ જણાતી નથી. એ વિચાર પર 'ષટ્દર્શનસમુચ્ચય'માં સારાં પ્રમાણો આપ્યાં છે.

2. Q. What is God ? Is He the creator of the universe ?

A. (1) You, I and others are souls suffering the bondage of *karma*. The soul's existence in its natural state, that is, in freedom from *karma* and purely as the *atman* that it is, is the state of being *Ishvar*¹. That which has the *aishvarya*² of knowledge, etc., may be described as *Ishvar*. This *Ishvar*hood is the natural state of the *atman*, which is not revealed when it is engaged in *karmas*. When the *atman*, however, realizes that being engaged in *karma* is not its real nature and fixes its attention on itself, then alone do omniscience, power, etc., manifest themselves in it and we can see nothing among all the objects in the universe with greater power

1. *Ishvar*=Ruler, God 2. *Aishvarya*=Power

than the *atman*'s. It is, therefore, my positive belief that *Ishvar* is another name for *atman* and does not signify a different Being of greater power.

(2) *Ishvar* is not the creator of the universe, that is, atoms, space, etc., can be conceived only as imperishable entities and not as created from some other substance. If it is stated that they came into being from *Ishvar*, that, too, does not seem likely; for, if we believe that *Ishvar* is a spirit, how can atoms, space, etc., come into being from Him ? For it is impossible that matter can come into existence from that which is spirit. If *Ishvar* is regarded as material, He will then lose His *Ishvar*hood; also, a spiritual entity like the soul cannot come into being from such an *Ishvar*. If we regard Him as being both matter and spirit, that only means that we are pleased to call the world, which is both matter and spirit, by another name, *Ishvar*. Instead of doing that, it is better to call the world the world; If we hold that atoms, space, etc., are imperishable entities and that *Ishvar* only awards the fruits of *karma*, this, too, cannot be proved. Convincing reasons have been given in support of this view in *Shatdarshan Samuchchaya*¹.

૩. પ્ર૦-મોક્ષ શું છે ?

ઉ૦-જે ક્રોધાદિ અજ્ઞાનભાવમાં, દેહાદિમાં આત્માને પ્રતિબંધ છે, તેથી સર્વથા નિવૃત્તિ થવી, મુક્તિ થવી તે મોક્ષપદ જ્ઞાનીઓએ કહ્યું છે. તે સહજ વિચારતાં પ્રમાણભૂત લાગે છે.

3. Q. What is *moksha* ?

A. While the *atman* is in the state of ignorance,

¹ A philosophical treatise; Shrimad Rajchandra had earlier sent a copy of it to Gandhiji.

characterized by anger, etc., it is under the bondage of the body, and complete cessation of such a state, deliverance from it, is described by seers as *moksha*. A little reflection shows this to be logical and convincing.

૪. પ્રૉ-મોક્ષ મળશે કે નહીં તે ચોક્કસ રીતે આ દેહમાં જ જાણી શકાય ?

ઉૉ-એક દોરડીના ઘણા બંધથી હાથ બાંધવામાં આવ્યો હોય, તેમાંથી અનુક્રમે જેમ જેમ બંધ છોડવામાં આવે, તેમ તેમ તે બંધના સંબંધની નિવૃત્તિ અનુભવમાં આવે છે, અને તે દોરડી વળ મૂકી છૂટી ગયાના પરિણામમાં વર્તે છે એમ પણ જણાય છે, અનુભવાય છે. તેમજ અજ્ઞાનભાવમાં અનેક પરિણામરૂપ બંધનો પ્રસંગ આત્માને છે, તે જેમ જેમ છૂટે છે, તેમ તેમ મોક્ષનો અનુભવ થાય છે; અને તેનું ઘણું જ અલ્પપણું જ્યારે થાય છે ત્યારે, સહજે આત્મામાં નિજભાવ પ્રકાશી નીકળીને અજ્ઞાનભાવરૂપ બંધથી છૂટી શકવાનો પ્રસંગ છે, એવો સ્પષ્ટ અનુભવ થાય છે. તેમજ કેવળ અજ્ઞાનાદિ ભાવથી નિવૃત્તિ થઈ કેવળ આત્મભાવ આ જ દેહને વિષે સ્થિતિમાન છતાં પણ આત્માને પ્રગટે છે, અને સર્વ સંબંધથી કેવળ પોતાનું ભિન્નપણું અનુભવમાં આવે છે; અર્થાત્ મોક્ષપદ આ દેહમાં પણ અનુભવમાં આવવા યોગ્ય છે.

4. Q. Is it possible for a person to know for certain, while he is still living, whether or not he will attain *moksha*.

A. If our arms are tied with a rope wound several times round them and if the twists of the rope are loosened one after another, we feel the loosening of each twist and in the end become conscious of the rope having been removed. In like manner as the innumerable bonds, the products of ignorance, which bind the *atman* loosen one by one, the latter becomes conscious of progressing towards *moksha*, and when the bonds are about to fall

off, the *atman* shines forth with the light of its essence and knows beyond doubt that it is about to be delivered from the bonds of ignorance. While still dwelling in this body, it comes out of the state of ignorance, etc., and becomes conscious of its pure essence and of its absolute otherness and freedom from all relations. In other words, it is possible to experience the state of *moksha* even while living.

૫. પ્રૉ-એમ વાંચવામાં આવ્યું કે, માણસ દેહ છોડી કર્મ પ્રમાણે જનાવરોમાં અવતરે, પથરો પણ થાય, ઝાડ પણ થાય; આ બરાબર છે ?

ઉૉ-દેહ છોડી ઉપાર્જિત પ્રમાણે જીવની ગતિ થાય છે, તેથી તે તિર્યચ (જનાવર) પણ થાય છે, અને પૃથ્વીકાય એટલે પૃથ્વીરૂપ શરીર ધારણ કરી, બાકીની બીજી ચાર ઇન્દ્રિયો વિના કર્મ ભોગવવાનો જીવને પ્રસંગ પણ આવે છે; તથાપિ તે કેવળ પથ્થર કે પૃથ્વી થઈ જાય છે, એવું કાંઈ નથી. પથ્થરરૂપ કાયા ધારણ કરે, અને તેમાં પણ અવ્યક્તપણે જીવ, જીવપણે જ હોય છે. બીજી ચાર ઇન્દ્રિયોનું ત્યાં અવ્યક્ત(અપ્રગટ)પણું હોવાથી પૃથ્વીકાયરૂપ જીવ કહેવા યોગ્ય છે. અનુક્રમે તે કર્મ ભોગવી જીવ નિવૃત્ત થાય છે ત્યારે, ફક્ત પથ્થરનું દળ પરમાણુરૂપે રહે છે, પણ જીવ તેના સંબંધથી ચાલ્યો જવાથી આહારાદિ સંજ્ઞા તેને હોતી નથી, અર્થાત્ કેવળ જડ એવો પથ્થર જીવ થાય છે એવું નથી. કર્મના વિષમપણાથી ચાર ઇન્દ્રિયોનો પ્રસંગ અવ્યક્ત થઈ, ફક્ત એક સ્પર્શોન્દ્રિયપણે દેહનો પ્રસંગ જીવને જે કર્મથી થાય છે, તે કર્મ ભોગવતાં તે પૃથ્વી આદિમાં જન્મે છે; પણ કેવળ પૃથ્વીરૂપ કે પથ્થરરૂપ થઈ જતો નથી. જનાવર થતાં કેવળ જનાવર પણ થઈ જતો નથી. દેહ છે તે, જીવને વેષધારીપણું છે, સ્વરૂપપણું નથી.

5. Q. It is said that after his death, a man may, according to his actions, be reborn as an animal, a tree or even a stone. Is this a fact ?

બૌદ્ધના છેલ્લા મહાવીરાદિ મહાત્માઓ થયા પહેલાં, વેદ હતા એમ જણાય છે; તેમ તે ઘણા પ્રાચીન ગ્રંથ છે એમ પણ જણાય છે; તથાપિ જે કંઈ પ્રાચીન હોય તે જ સંપૂર્ણ હોય કે સત્ય હોય, એમ કહી શકાય નહીં; અને પાછળથી ઉત્પન્ન થાય તે અસંપૂર્ણ અને અસત્ય હોય એમ પણ કહી શકાય નહીં. બાકી વેદ જેવો અભિપ્રાય અને જૈન જેવો અભિપ્રાય અનાદિથી ચાલ્યો આવે છે. સર્વ ભાવ અનાદિ છે; માત્ર રૂપાંતર થાય છે. કેવળ ઉત્પત્તિ કે કેવળ નાશ થતો નથી. વેદ, જૈન અને બીજા સૌના અભિપ્રાય અનાદિ છે, એમ માનવામાં અડચણ નથી; ત્યાં પછી વિવાદ શાનો રહે ? તથાપિ એ સૌમાં વિશેષ બળવાન, સત્ય અભિપ્રાય કોનો કહેવા યોગ્ય છે તે વિચારવું, એ અમને તમને સૌને યોગ્ય છે.

8. Q. (1) What is *Arya Dharma* ? (2) Do all Indian religions originate from the *Vedas* ?

A. (1) In defining *Arya Dharma*, everyone has his own religion in view. Commonly a Jain describes Jainism, a Buddhist describes Buddhism and a Vedantin describes Vedanta as *Arya Dharma*. But seers describes only that *Arya*—noble—path as *Arya Dharma* which enables the soul to realize its true nature, and rightly so.

(2) It is impossible that all religions had their origin in the *Vedas*. I know from experience that great souls like the [Jain] *Thirthankars*¹ have revealed knowledge of a thousand times deeper import than what the *Vedas* contain. I, therefore, believe that, since something imperfect cannot be the origin of a perfect thing, we are not justified in asserting that all religions had originated from the *Vedas*. We may believe that Vaishnavism and other sects had their origin in the *Vedas*. It seems that the

¹ Self-realized men whose teachings evolved into Jainism

latter existed before the time of the Buddha and Mahavira, the last teacher of Jainism; it also seems likely that they are really ancient works. But we cannot say that only that which is ancient is true or perfect, nor that what came later is necessarily untrue or imperfect. Apart from this, the ideas propounded in the *Vedas* and in Jain doctrines have existed from the beginning of time; only the outward forms changed. There is no totally new creation or absolute destruction. Since we may believe that the ideas propounded by the *Vedas* and in the doctrines of Jainism and other religions have existed from the beginning of time, where is the room for controversy ? All the same, it is only right that you and I and others should reflect and consider which of these systems of ideas has more power—truth—in them.

૯. પ્ર૦-(૧) વેદ કોણે કર્યા ? તે અનાદિ છે ? (૨) જો અનાદિ હોય તો અનાદિ એટલે શું ?

ઉ૦-(૧) ઘણા કાળ પહેલાં વેદ થયા સંભવે છે.

(૨) પુસ્તકપણે કોઈ પણ શાસ્ત્ર અનાદિ નથી; તેમાં કહેલા અર્થ પ્રમાણે તો સૌ શાસ્ત્ર અનાદિ છે; કેમકે તેવા તેવા અભિપ્રાય જુદા જુદા જીવો જુદે જુદે રૂપે કહેતા આવ્યા છે, અને એમ જ સ્થિતિ સંભવે છે. ક્રોધાદિ ભાવ પણ અનાદિ છે, અને ક્ષમાદિ ભાવ પણ અનાદિ છે. હિંસાદિ ધર્મ પણ અનાદિ છે, અને અહિંસાદિ ધર્મ પણ અનાદિ છે. માત્ર જીવને હિતકારી શું છે ? એટલું વિચારવું કાર્યરૂપ છે. અનાદિ તો બે ય છે. પછી ક્યારેક ઓછા પ્રમાણમાં અને ક્યારેક વિશેષ પ્રમાણમાં કોઈનું બળ હોય છે.

9. Q. (1) Who composed the *Vedas* ? Are they *'anadi* ? (2) If so, what does *anadi* mean ?

¹ Without a beginning

A. (1) The Vedas were probably composed a long time ago.

(2) No scripture, considered as a book, is *anadi*; but with respect to the ideas propounded in them, all scriptures are *anadi*, for there have been souls at all times who taught them in one form or another. It cannot be otherwise. The emotions of anger, etc., are *anadi* and so are those of forgiveness, etc. The way of violence, too, is *anadi*, as is the path of non-violence. What we should consider is which of these conduce to the welfare of the soul? Both classes of things are *anadi*, though sometimes the one and sometimes the other may be predominant.

૧૦. પ્ર૦—ગીતા કોણે બનાવી ? ઈશ્વરકૃત તો નથી ? જો તેમ હોય તો તેનો કાંઈ પુરાવો ?

ઉ૦—ઉપર આપેલા ઉત્તરોથી કેટલુંક સમાધાન થઈ શકવા યોગ્ય છે કે, ઈશ્વરકૃતનો અર્થ જ્ઞાની (સંપૂર્ણજ્ઞાની) એવો કરવાથી તે ઈશ્વરકૃત થઈ શકે; પણ નિત્ય અક્રિય એવા આકાશની પેઠે વ્યાપક ઈશ્વરને સ્વીકાર્યે તેવા પુસ્તકાદિની ઉત્પત્તિ થવી સંભવે નહીં, કેમકે તે તો સાધારણ કાર્ય છે, કે જેનું કર્તાપણું આરંભપૂર્વક હોય છે, અનાદિ નથી હોતું.

ગીતા વેદવ્યાસજીનું કરેલું પુસ્તક ગણાય છે, અને મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને તેવો બોધ કર્યો હતો, માટે મુખ્યપણે કર્તા શ્રીકૃષ્ણ કહેવાય છે, જે વાત સંભવિત છે. ગ્રંથ શ્રેષ્ઠ છે, તેવો ભાવાર્થ અનાદિથી ચાલ્યો આવે છે, પણ તે જ શ્લોકો અનાદિથી ચાલ્યા આવે એમ બનવા યોગ્ય નથી; તેમ અક્રિય ઈશ્વરથી પણ તેની ઉત્પત્તિ હોય એમ બનવા યોગ્ય નથી. સક્રિય એટલે કોઈ દેહધારીથી તે ક્રિયા બનવા યોગ્ય છે. માટે સંપૂર્ણ જ્ઞાની તે ઈશ્વર છે, અને તેનાથી બોધાયેલાં

શાસ્ત્રો તે ઈશ્વરી શાસ્ત્ર છે, એમ માનવામાં અડચણ નથી.

10. Q. Who is the author of the *Gita*? Is God its author? Is there any evidence that He is?

A. (1) The replies given above partly answer this question; if by God we mean a person who has attained illumination—perfect illumination—then we can say that the *Gita* was composed by God. If, however, we accept God as being all-pervading, like the sky, eternally existing and passive, the *Gita* or any other book cannot have been composed by Him. For, writing a book is an ordinary activity undertaken at a particular point in time and is not *anadi*.

(2) The *Gita* is believed to be the work of Veda Vyasa and since Lord Krishna had propounded this teaching to Arjuna, He is said to be its real author, This may be true. The work is indeed great. The ideas it propounds have been taught from the time immemorial, but it is not possible that these same verses have existed from the beginning of time. Nor is it likely that they were composed by God who does nothing. They can have been composed only by an embodied soul, who acts. There is no harm, therefore, in saying that a perfectly illuminated person is God, and that a *Shashtra* taught by him is one revealed by God.

૧૧. પ્ર૦—પશુ આદિના યજ્ઞથી જરાયે પુણ્ય છે ખરું ?

ઉ૦—પશુના વધથી, હોમથી કે જરાયે તેને દુઃખ આપવાથી પાપ જ છે; તે પછી યજ્ઞમાં કરો, કે ગમે તો ઈશ્વરના ધામમાં બેસીને કરો. પણ યજ્ઞમાં જે દાનાદિ ક્રિયા થાય છે તે, કાંઈક પુણ્યહેતુ છે; તથાપિ હિંસામિશ્રિત હોવાથી તે પણ અનુમોદન યોગ્ય નથી.

11. Q. Does any merit accrue from the sacrifice of animals or other things ?

A. It is always sinful to kill an animal to give it as an offering in sacrifice or injure it in any way, even if this is done for the purpose of a sacrifice or living in the very abode of God. The practice of giving gifts at the time of a sacrifice does earn some merit, but since this is accompanied with violence, it, too, deserves no commendation.

૧૨. પ્ર૦-જે ધર્મ ઉત્તમ છે એમ કહો, તેનો પુરાવો માંગી શકાય ખરો કે ?

ઉ૦-પુરાવો માગવામાં ન આવે, અને ઉત્તમ છે એમ વગર પુરાવે પ્રતિપાદન કરવામાં આવે, તો તો અર્થ, અનર્થ, ધર્મ, અધર્મ, સૌ ઉત્તમ જ ઠરે. પ્રમાણથી જ ઉત્તમ અનુત્તમ જણાય છે. જે ધર્મ સંસાર પરિક્ષીણ કરવામાં સર્વથી ઉત્તમ હોય, અને નિજસ્વભાવમાં સ્થિતિ કરાવવાને બળવાન હોય તે જ ઉત્તમ, અને તે જ બળવાન છે.

12. Q. If a claim is put forward that a particular religion is the best, may we not ask the claimant for proof ?

A. If no proof is required and if any such claim is made without proof in its support, reason and unreason, *dharma and adharma*, everything will have to be accepted as "the best". Only the test of proof can show what is the best and what is not. That religion alone is the best and is truly strong, which is most helpful in destroying the bondage of worldly life and can establish us in the state which is our essence.

૧૩. પ્ર૦-ખ્રિસ્તી ધર્મ વિષે આપ કાંઈ જાણો છો ? જો જાણતા હો તો આપના વિચાર દર્શાવશો.

ઉ૦-ખ્રિસ્તી ધર્મ વિષે સાધારણપણે હું જાણું છું. ભરતખંડમાં મહાત્માઓએ જેવો ધર્મ શોધ્યો છે, વિચાર્યો છે તેવો ધર્મ બીજા કોઈ દેશથી વિચારાયો નથી, એમ તો એક અલ્પ અભ્યાસે સમજી શકાય તેવું છે. તેમાં (ખ્રિસ્તી ધર્મમાં) જીવનું સદા પરવશપણું કહ્યું છે; અને મોક્ષમાં પણ તે દશા તેવી જ રાખી છે. જીવના અનાદિ સ્વરૂપનું વિવેચન જેમાં યથાયોગ્ય નથી, કર્મ સંબંધી વ્યવસ્થા અને તેની નિવૃત્તિ પણ યથાયોગ્ય કહી નથી, તે ધર્મ વિષે મારો અભિપ્રાય "સર્વોત્તમ તે ધર્મ છે" એમ થવાનો સંભવ નથી. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં મેં જે ઉપર કહ્યા તેવા પ્રકારનું યથાયોગ્ય સમાધાન દેખાતું નથી. આ વાક્ય મતભેદવશે કહ્યું નથી. વધારે પૂછવા યોગ્ય લાગે તો પૂછશો, તો વિશેષ સમાધાન કરવાનું બની શકશે.

13. Q. Do you know anything about Christianity ? If so, what do you think of it ?

A. I know something in general about Christianity. Even a little study of the subject will show that no other country has gone so deep as India and discovered a religious path which can rival the one discovered by the great seers of India. Among the other religions, Christianity asserts the eternal subjection of the soul, even in the state of *moksha*. It does not give a true description of the *anadi* state of the soul, of the law of karma or of the cessation of karma, and I am not likely, therefore, to accept the view that it is the best religion. It does not seem to offer a satisfactory solution of the problems which I have mentioned. I am not making this statement in a sectarian spirit. If you wish to ask more questions on this, you may, and then it will be possible for me to resolve your doubts still further.

૧૪. પ્ર૦-તેઓ એમ કહે છે કે બાઈબલ ઈશ્વરપ્રેરિત છે; ઈસુ તે

ઈશ્વરનો અવતાર, તેનો દીકરો, છે ને હતો.

ઉ-એ વાત તો શ્રદ્ધાથી માન્યાથી માની શકાય, પણ પ્રમાણથી સિદ્ધ નથી. જેમ ગીતા અને વેદના ઈશ્વરપ્રેરિતપણા માટે ઉપર લખ્યું છે, તેમ જ બાઈબલના સંબંધમાં પણ ગણવું. જે જન્મમરણથી મુક્ત થયા તે ઈશ્વર અવતાર લે તે બનવા યોગ્ય નથી. કેમકે રાગદ્વેષાદિ પરિણામ જ જન્મનો હેતુ છે; તે જેને નથી એવો ઈશ્વર અવતાર ધારણ કરે એ વાત વિચારતાં યથાર્થ લાગતી નથી. ઈશ્વરનો દીકરો છે, ને હતો, તે વાત પણ કોઈ રૂપક તરીકે વિચારીએ તો વખતે બંધ બેસે; નહીં તો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી બાધા પામતી છે. મુક્ત એવા ઈશ્વરને દીકરો હોય એમ શી રીતે કહેવાય ? અને કહીએ તો તેની ઉત્પત્તિ શી રીતે કહી શકીએ ? બંનેને અનાદિ માનીએ તો પિતાપુત્રપણું શી રીતે બંધ બેસે ? એ વગેરે વાત વિચારવા યોગ્ય છે. જે વિચારેથી મને એમ લાગે છે કે, એ વાત યથાયોગ્ય નહીં લાગે.

14. Q. The Christians hold that the Bible is divinely inspired and that Christ was an incarnation of God, being his son. Was He ?

A. This is a matter of faith and cannot be proved rationally. What I said above concerning the claim that the *Gita* and the *Vedas* are divinely inspired may be applied to the Bible too. It is impossible that God, who is free from birth and death, will incarnate Himself as a human being; for it is the changes of attachment, aversion, etc. which are the cause of birth and it does not appeal to reason that God, who has no attachment and aversion, will take birth as a human being. The idea that Jesus is, and was, the son of God may perhaps be acceptable if we interpret the belief as an allegory; otherwise, tested by the canons of reason, it is difficult to accept. How can we say that God, Who is free, has or had

a son ? If we assert that He has or had one, what was the manner of the son's birth ? If we believe that both God and His son are *anadi*, how can we explain their being father and son ? These and other objections deserve examination. If we reflect over them, I think the belief will not be found acceptable.

૧૫. પ્ર-જૂના કરારમાં જે ભવિષ્ય ભાખ્યું છે તે બધું ઈસામાં ખરું પડ્યું છે.

ઉ-એમ હોય તો પણ તેથી તે બંને શાસ્ત્ર વિષે વિચાર કરવો ઘટે છે. તેમજ એવું ભવિષ્ય તે પણ ઈસુને ઈશ્વરાવતાર કહેવામાં બળવાન પ્રમાણ નથી; કેમ કે જ્યોતિષાદિકથી પણ મહાત્માની ઉત્પત્તિ જણાવી સંભવે છે. અથવા ભલે કોઈ જ્ઞાનથી તેવી વાત જણાવી હોય, પણ તેવા ભવિષ્યવેત્તા સંપૂર્ણ એવા મોક્ષમાર્ગના જાણનાર હતા તે વાત, જ્યાં સુધી યથાસ્થિત પ્રમાણરૂપ ન થાય, ત્યાં સુધી તે ભવિષ્ય વગેરે એક શ્રદ્ધાગ્રાહ્ય પ્રમાણ છે. તેમ બીજાં પ્રમાણોથી તે હાનિ ન પામે એવું ધારણામાં નથી આવી શકતું.

15. Q. Were all the Old Testament prophecies fulfilled in Christ ?

A. Even if they were, that should only make us think about the two scriptures. Nor is the act of the prophecies having been fulfilled a sufficiently strong reason to justify us in asserting that Jesus was an incarnation of God, for the birth of a great soul can also be predicted with the help of astrology. Even if, however, someone foretold the event by virtue of his knowledge, unless it is established that person had perfect knowledge of the path to *moksha*, the fact of his having predicted a future event appeals only to faith as proof of a thing and we cannot believe that no reasoning on the opposite side can diminish its force.

૧૬. પ્ર૦—“ઈસુ ખ્રિસ્તના ચમત્કાર” વિષે લખ્યું છે.

ઉ૦—કેવળ કાયામાંથી જીવ ચાલ્યો ગયો હોય, તે જ જીવ તે જ કાયામાં દાખલ કર્યો હોય, અથવા કોઈ બીજા જીવને તેમાં દાખલ કર્યો હોય, તો તે બની શકે એવું સંભવતું નથી; અને એમ થાય તો પછી કર્માદિની વ્યવસ્થા પણ નિષ્ફળ થાય. બાકી યોગાદિની સિદ્ધિથી કેટલાક ચમત્કાર ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેવા કેટલાક ઈસુને હોય, તો તેમાં તદ્દન ખોટું છે કે અસંભવિત છે એમ કહેવાય નહીં; તેવી સિદ્ધિઓ આત્માના ઐશ્વર્ય આગળ અલ્પ છે, આત્માનું ઐશ્વર્ય તેથી અનંતગુણ મહત્ સંભવે છે. આ વિષયમાં સમાગમે પૂછવા યોગ્ય છે.

16. A. In this question you ask about the miracles attributed to Jesus Christ. If it is said that he put a soul back into the body which it had left, or that he put another soul in its place, this could not possibly have been done. If it could be done, the law of karma would lose its meaning. Apart from this, mastery of yoga techniques enables a person to perform certain miracles, and if it is claimed that Jesus had such powers, we cannot assert that the claim is false or impossible. Such yogic powers are of no consequence compared to the power of the *atman*; the latter is infinitely greater than the powers attained by yoga. You may ask more questions on this subject when we meet.

૧૭. પ્ર૦—આગળ ઉપર શો જન્મ થશે તેની આ ભવમાં ખબર પડે ? અથવા અગાઉ શું હતા તેની ?

ઉ૦—તેમ બની શકે. નિર્મળ જ્ઞાન જેનું થયું હોય તેને તેવું બનવું સંભવે છે. વાદળાં વગેરેના ચિહ્નો પરથી વરસાદનું અનુમાન થાય છે, તેમ આ જીવની આ ભવની ચેષ્ટા ઉપરથી તેનાં પૂર્વ કારણ કેવાં હોવાં જોઈએ, તે પણ સમજી શકાય; થોડે અંશે વખતે સમજાય. તેમ જ તે

ચેષ્ટા ભવિષ્યમાં કેવું પરિણામ પામશે તે પણ તેના સ્વરૂપ ઉપરથી જાણી શકાય; અને તેને વિશેષ વિચારતાં કેવો ભવ થવો સંભવે છે, તેમ જ કેવો ભવ હતો, તે પણ વિચારમાં સારી રીતે આવી શકવા યોગ્ય છે.

17. Q. Can anyone remember his past lives or have an idea of his future lives ?

A. This is quite possible. One whose knowledge has become pure may be able to do so. We can infer the possibility of rain from certain signs in the clouds; similarly, from the actions of a soul in this life, we can understand, perhaps partially, their causes in its previous existence. We can also judge from the nature of the actions what results they are likely to have. On further reflection, we can also know what kind of a future existence the soul is likely to have or what kind of a past existence it had.

૧૮. પ્ર૦—પડી શકે તો કોને ?

ઉ૦—આનો ઉત્તર ઉપર આવી ગયો છે.

18. Q. If yes, who can ?

A. The answer to this is contained in the reply above.

૧૯. પ્ર૦—જે મોક્ષ પામેલાનાં નામ આપો છો તે શા આધાર ઉપરથી ?

ઉ૦—મને આ પ્રશ્ન ખાસ સંબોધીને પૂછો, તો તેના ઉત્તરમાં એમ કહી શકાય કે અત્યંત સંસારદશા પરિક્ષીણ જેની થઈ છે, તેનાં વચનો આવાં હોય, આવી તેની ચેષ્ટા હોય, એ આદિ અંશે પણ પોતાના આત્મામાં અનુભવ થાય છે; અને તેને આશ્રયે તેના મોક્ષ પરત્વે કહેવાય; અને ઘણું કરીને તે યથાર્થ હોય એમ માનવાનાં પ્રમાણો પણ શાસ્ત્રાદિથી જાણી શકાય.

19. Q. You have given the names of some who have attained *moksha*. What is the authority for this statement ?

A. If you have addressed this question personally to me, I may say in reply that one can to some extent infer from one's own experience how a person whose involvement in earthly existence is about to end is likely to speak or act, and on the basis of this one can assert whether or not such a person attained *moksha*. In most cases, we can also get from Shastras reasons in support of our conclusion.

૨૦. પ્ર૦-બુદ્ધદેવ પણ મોક્ષ નથી પામ્યા એ શા ઉપરથી આપ કહો છો ?

ઉ૦-તેના શાસ્ત્રસિદ્ધાંતોના આશ્રયે. જે પ્રમાણે તેમનાં શાસ્ત્ર-સિદ્ધાંતો છે, તે જ પ્રમાણે જો તેમનો અભિપ્રાય હોય તો તે અભિપ્રાય પૂર્વાપર વિરુદ્ધ પણ દેખાય છે; અને તે લક્ષણ સંપૂર્ણ જ્ઞાનનું નથી.

સંપૂર્ણ જ્ઞાન જો ન હોય ત્યાં સંપૂર્ણ રાગદ્વેષ નાશ પામવા સંભવિત નથી. જ્યાં તેમ હોય, ત્યાં સંસારનો સંભવ છે. એટલે કેવળ મોક્ષ તેને હોય એમ કહેવું બની શકે એવું નથી; અને તેમનાં કહેલાં શાસ્ત્રોમાં જે અભિપ્રાય છે, તે સિવાય બીજો તેમનો અભિપ્રાય હતો, તે બીજી રીતે જાણવાનું અમને તમને કઠણ પડે તેવું છે; અને તેમ છતાં કહીએ કે બુદ્ધદેવનો અભિપ્રાય બીજો હતો તો તે કારણપૂર્વક કહેવાથી પ્રમાણભૂત ન થાય એમ કાંઈ નથી.

20. Q. What makes you say that even Buddha did not attain *moksha* ?

A. On the basis of the teachings of Buddhist scriptures. If his views were the same as these, then they seem to have been inconsistent with one another, and that is not a mark of perfect illumination. If a person has not

attained perfect illumination his attachments and aversions are not likely to disappear so long as he is in such a state; earthly existence is a necessary consequence. One cannot, therefore, claim such a person to have attained absolute *moksha*. Moreover, it is impossible for you and me to know from independent sources that the Buddha's views were different than those contained in the teachings attributed to him. Even so, if it is asserted that his views were in fact different and proof given in support of the assertion, there is no reason why we should not accept that as possible.

૨૧. પ્ર૦-દુનિયાની છેવટ શી સ્થિતિ થશે ?

ઉ૦-કેવળ મોક્ષરૂપે સર્વ જીવની સ્થિતિ થાય કે કેવળ આ દુનિયાનો નાશ થાય, તેવું બનવું મને પ્રમાણરૂપ લાગતું નથી. આવા ને આવા પ્રવાહમાં તેની સ્થિતિ સંભવે છે. કોઈ ભાવ રૂપાંતર પામી ક્ષીણ થાય, તો કોઈ વર્ધમાન થાય; પણ તે એક ક્ષેત્રે વધે તો બીજે ક્ષેત્રે ઘટે; એ આદિ આ સૃષ્ટિની સ્થિતિ છે; તે પરથી અને ઘણા જ ઊંડા વિચારમાં ગયા પછી એમ જણાવું સંભવિત લાગે છે કે, કેવળ આ સૃષ્ટિ નાશ થાય કે પ્રલયરૂપ થાય એ ન બનવા યોગ્ય છે. સૃષ્ટિ એટલે એક આ જ પૃથ્વી એવો અર્થ નથી.

21. Q. What will finally happen to this world ?

A. It does not seem rationally possible to me that all souls will attain absolute *moksha* or that the world will perish completely. It is likely to continue to exist for ever in the same state as at present. Some aspect of it may undergo transformation and almost disappear, and another may grow; such is the nature of the world that, if there is growth in one sphere, there is decline in another. Having regard to this fact, and after deep reflection, it

seems impossible to me that this world will perish completely. By "world" we do not mean this earth only.

૨૨. પ્ર૦—આ અનીતિમાંથી સુનીતિ થશે ખરી ?

ઉ૦—આ પ્રશ્નનો ઉત્તર સાંભળી જે જીવ અનીતિ ઇચ્છે છે તેને તે ઉત્તર ઉપયોગી થાય એમ થવા દેવું યોગ્ય નથી. સર્વ ભાવ અનાદિ છે, નીતિ, અનીતિ; તથાપિ તમે અમે અનીતિ ત્યાગી નીતિ સ્વીકારીએ, તો તે સ્વીકારી શકાય એવું છે, અને એ જ આત્માને કર્તવ્ય છે; અને સર્વ જીવ આશ્રયી અનીતિ મટી નીતિ સ્થપાય એવું વચન કહી શકાતું નથી, કેમકે એકાંતે તેવી સ્થિતિ થઈ શકવા યોગ્ય નથી.

22. Q. Will the world be morally better off in the future ?

A. It would not be proper to encourage any soul which loves immorality to take wrong advantage of the answer to this question. All modes in this world, including morality and immorality, have existed from the beginning of time. But it is possible for you and me to eschew immorality and accept morality, and it is the duty of the *atman* to do that. It is not possible to assert that immorality will be given up by all and morality will prevail, for such an extreme state cannot come about.

૨૩. પ્ર૦—દુનિયાનો પ્રલય છે ?

ઉ૦—પ્રલય એટલે જો “કેવળ નાશ” એવો અર્થ કરવામાં આવે તો તે વાત ઘટતી નથી, કેમકે પદાર્થનો કેવળ નાશ થઈ જવો સંભવતો જ નથી. પ્રલય એટલે સર્વ પદાર્થોનું ઈશ્વરાદિને વિષે લીનપણું, તો કોઈના અભિપ્રાયમાં તે વાતનો સ્વીકાર છે; પણ મને તે સંભવિત લાગતું નથી, કેમકે સર્વ પદાર્થ, સર્વ જીવ એવાં સમપરિણામ શી રીતે પામે કે એવો યોગ બને ? અને જો તેવાં સમપરિણામનો પ્રસંગ આવે તો પછી ફરી વિષમપણું થવું બને નહીં. અવ્યક્તપણે જીવમાં વિષમપણું

હોય અને વ્યક્તપણે સમપણું એ રીતે પ્રલય સ્વીકારીએ, તો પણ દેહાદિ સંબંધ વિના વિષમપણું શા આશ્રયે રહે ? દેહાદિ સંબંધ માનીએ તો સર્વને એકેન્દ્રિયપણું માનવાનો પ્રસંગ આવે; અને તેમ માનતાં તો વિના કારણે બીજી ગતિઓનો અસ્વીકાર કર્યો ગણાય, અર્થાત્ ઊંચી ગતિના જીવને તેવા પરિણામનો પ્રસંગ મટવા આવ્યો હોય તે પ્રાપ્ત થવાનો પ્રસંગ આવે. એ આદિ ઘણા વિચાર ઉદ્ભવે છે. સર્વ જીવઆશ્રયી પ્રલય સંભવતો નથી.

23. Q. Is there anything like total destruction of the world ?

A. If by *pralaya* is meant total destruction, that is not possible, for complete destruction of all that exists is impossible. If by *pralaya* is meant the merging of everything in God, the belief is accepted in some doctrines but that does not seem possible to me. For, how can all objects and all souls arrive in an identical state so that such a thing may happen ? If they ever do, then diversity cannot develop again. If we accept the possibility of *pralaya* on the supposition of unmanifest diversity in the souls and manifest sameness, how can diversity exist except through connection with a body ? If we believe that such connection exists [in the state of *pralaya*], we shall have to believe further that all souls will have one sense only and in doing so we shall reject, without reason, the possibility of other modes of existence. In other words, we shall have to suppose that a soul which had attained a higher state and was about to be free for ever from the contingency of existence with one sense only, had none the less to be in such a state. This and many similar doubts arise. A *pralaya* involving all souls is impossible.

૨૪. પ્ર૦—અભણને ભક્તિથી જ મોક્ષ મળે ખરો કે ?

ઉ૦— ભક્તિ જ્ઞાનનો હેતુ છે. જ્ઞાન મોક્ષનો હેતુ છે. અક્ષરજ્ઞાન ન હોય તેને અભણ કહ્યો હોય, તો તેને ભક્તિ પ્રાપ્ત થવી અસંભવિત છે એવું કંઈ છે નહીં. જીવમાત્ર જ્ઞાનસ્વભાવી છે. ભક્તિના બંને જ્ઞાન નિર્મળ થાય છે. નિર્મળ જ્ઞાન મોક્ષનો હેતુ થાય છે. સંપૂર્ણ જ્ઞાનની આવૃત્તિ થયા વિના સર્વથા મોક્ષ હોય એમ મને લાગતું નથી; અને જ્યાં સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોય ત્યાં સર્વ ભાષાજ્ઞાન સમાય એમ કહેવાની પણ જરૂર નથી. ભાષાજ્ઞાન મોક્ષનો હેતુ છે તથા તે જેને ન હોય તેને આત્મજ્ઞાન ન થાય, એવો કાંઈ નિયમ સંભવતો નથી.

24. Q. Can an illiterate person attain moksha through bhakti alone ?

A. *Bhakti* is a cause of knowledge and knowledge of *moksha*. If by an illiterate person we mean one without knowledge of letters, it is not impossible that he may cultivate *bhakti*. Every soul has knowledge as its essence. The power of *bhakti* purifies knowledge, and pure knowledge becomes the cause of *moksha*. I do not believe that, without the manifestation of perfect knowledge, absolute *moksha* is possible. Nor need I point out that knowledge of letters is contained in perfect [spiritual] knowledge. It cannot be true that knowledge of letters is a cause of *moksha* and that, without it, self-realization is not possible.

૨૫. પ્ર૦—(૧) કૃષ્ણાવતાર ને રામાવતાર એ ખરી વાત છે ? એમ હોય તો તે શું ? એ સાક્ષાત્ ઈશ્વર હતા, કે તેના અંશ હતા ? (૨) તેમને માનીને મોક્ષ ખરો ?

ઉ૦—(૧) બન્ને મહાત્માપુરુષ હતા, એવો તો મને પણ નિશ્ચય છે. આત્મા હોવાથી તેઓ ઈશ્વર હતા. સર્વ આવરણ તેમને મટ્યાં હોય, તો

તેનો મોક્ષ પણ સર્વથા માનવામાં વિવાદ નથી. ઈશ્વરનો અંશ કોઈ જીવ છે એમ મને લાગતું નથી, કેમકે તેને વિરોધ આપતાં એવાં હજારો પ્રમાણ દૃષ્ટિમાં આવે છે. ઈશ્વરનો અંશ જીવને માનવાથી બંધ મોક્ષ બધા વ્યર્થ થાય; કેમકે ઈશ્વર જ અજ્ઞાનાદિનો કર્તા થયો; અને અજ્ઞાનાદિનો જે કર્તા થાય તેને પછી સહેજે અનૈશ્વર્યપણું પ્રાપ્ત થાય ને ઈશ્વરપણું ખોઈ બેસે; અર્થાત્ ઊલટું જીવના સ્વામી થવા જતાં ઈશ્વરને નુકસાન ખમવાનો પ્રસંગ આવે તેવું છે. તેમ જીવને ઈશ્વરનો અંશ માન્યા પછી પુરુષાર્થ કરવો યોગ્ય શી રીતે લાગે ? કેમકે તે જાતે તો કંઈ કર્તાહર્તા ઠરી શકે નહીં. એ આદિ વિરોધથી ઈશ્વરના અંશ તરીકે કોઈ જીવને સ્વીકારવાની પણ મારી બુદ્ધિ થતી નથી; તો પછી શ્રીકૃષ્ણ કે રામ જેવા મહાત્માને તેવા યોગમાં ગણવાની બુદ્ધિ કેમ થાય ? તે બન્ને ‘અવ્યક્ત ઈશ્વર’ હતા, એમ માનવામાં અડચણ નથી. તથાપિ તેમને વિષે સંપૂર્ણ ઐશ્વર્ય પ્રગટ્યું હતું કે કેમ ? તે વાત વિચારવા યોગ્ય છે.

(૨) ‘તેમને માનીને મોક્ષ ખરો કે ?’ એનો ઉત્તર સહજ છે. જીવને સર્વ રાગ, દ્વેષ, અજ્ઞાનનો અભાવ અર્થાત્ તેથી છૂટવું તે મોક્ષ છે. તે જેના ઉપદેશે થઈ શકે તેને માનીને અને તેનું પરમાર્થ સ્વરૂપ વિચારીને સ્વાત્માને વિષે પણ તેવી જ નિષ્ઠા થઈ, તે જ મહાત્માના આત્માને આકારે (સ્વરૂપે) પ્રતિષ્ઠાન થાય ત્યારે, મોક્ષ થવો સંભવે છે. બાકી બીજી ઉપાસના કેવળ મોક્ષનો હેતુ નથી; તેના સાધનનો હેતુ થાય છે, તે પણ નિશ્ચય થાય જ એમ કહેવા યોગ્ય નથી.

25. Q. (1) Rama and Krishna are described as incarnations of God. What does that mean ? Were they God Himself or only a part of Him ? (2) Can we attain salvation through faith in them ?

A. (1) I, too, am convinced that both were souls of great holiness. Each of them, being an *atman*, was God. If it is a fact that all the coverings over their *atman* had

fallen off, there need be no dispute about their having attained absolute *moksha*. I do not think that any soul can be a portion of God, for I can think of a thousand reasons against such a belief. If we believe a soul to be a portion of God, the belief in bondage and *moksha* will have no meaning. For then God Himself will be the cause of ignorance, etc., and, if that is true, He ceases to be God. In other words, in being regarded as Lord of the soul God actually loses something from His status. Moreover, if we believe that the soul is a portion of God, what motive will a person have to strive for anything? For in that case the soul cannot be regarded as the *karta* of anything. In view of this and other objections, I am not prepared to believe any soul to be a portion of God; how, then, can I believe that such was the case with great and holy souls like Rama and Krishna? There is no error in believing that these two were unmanifest God, but it is doubtful whether perfect Godhood had become manifest in them.

(2) The question whether we can attain *moksha* through faith in them can be easily answered. *Moksha* means absence of or deliverance from all forms of attachment, ignorance, etc. It can be attained when we cultivate faith in a person whose teaching will enable us to win such freedom from attachment and ignorance, and, reflecting on our true essence, come to have the same faith in our *atman* that we have in the teacher and identify ourselves with his personality. Worship of any kind other than this cannot win absolute *moksha*. It may help one to win the means of *moksha*, but even that cannot be asserted with certainty.

૨૬. પ્ર૦-બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ્વર, તે કોણ ?

ઉ૦-સૃષ્ટિના હેતુરૂપ ત્રણ ગુણ ગણી તે આશ્રયે રૂપ આપ્યું હોય તો તે વાત બંધ બેસી શકે તથા તેવાં બીજાં કારણોથી તે બ્રહ્માદિનું સ્વરૂપ સમજાય છે. પણ પુરાણોમાં જે પ્રકારે તેમનું સ્વરૂપ કહ્યું છે, તે પ્રકારે સ્વરૂપ છે, એમ માનવા વિષેમાં મારું વિશેષ વલણ નથી. કેમકે તેમાં કેટલાંક ઉપદેશાર્થે રૂપક કહ્યાં હોય એમ પણ લાગે છે. તથાપિ આપણે પણ તેનો ઉપદેશ તરીકે લાભ લેવો, અને બ્રહ્માદિના સ્વરૂપના સિદ્ધાંત કરવાની જંજાળમાં ન પડવું, એ મને ઠીક લાગે છે.

26. Q. Who were Brahma, Vishnu and Shiva?

A. If people believed in three *gunas*¹ as the cause of creation and personified them [as Brahma, Vishnu and Shiva], this or similar explanations may make the belief plausible. But I am not particularly disposed to believe that they are what the *Puranas* describe them to be, for some of the descriptions appear to be allegories intended for religious instruction. Even so, I think it would be better that we, too, try to profit from the instruction they contain rather than attempt in vain to ascertain the principles embodied in the personification of Brahma, and so on.

૨૭. પ્ર૦-મને સર્પ કરડવા આવે ત્યારે મારે તેને કરડવા દેવો કે મારી નાખવો ? તેને બીજી રીતે દૂર કરવાની મારામાં શક્તિ ન હોય એમ ધારીએ છીએ.

ઉ૦-સર્પ તમારે કરડવા દેવો એવું કામ બતાવતાં વિચારમાં પડાય તેવું છે. તથાપિ તમે જો 'દેહ અનિત્ય છે' એમ જાણ્યું હોય, તો પછી આ અસારભૂત દેહના રક્ષણાર્થે, જેને દેહમાં પ્રીતિ રહી છે, એવા સર્પને, તમારે મારવો કેમ યોગ્ય હોય ? જેણે આત્મહિત ઇચ્છ્યું હોય

1 Modes of cosmic energy

તેણે તો ત્યાં પોતાના દેહને જતો કરવો એ જ યોગ્ય છે. કદાપિ આત્મહિત ઇચ્છવું ન હોય તેણે કેમ કરવું ? તો તેનો ઉત્તર એ જ અપાય કે, તેણે નરકાદિમાં પરિભ્રમણ કરવું; અર્થાત્ સર્પને મારવો એવો ઉપદેશ ક્યાંથી કરી શકીએ ? અનાર્થવૃત્તિ હોય તો મારવાનો ઉપદેશ કરાય. તે તો અમને તમને સ્વપ્ને પણ ન હોય એ જ ઇચ્છવા યોગ્ય છે.

27. Q. If a snake is about to bite me, should I allow myself to be bitten or should I kill it, supposing that, that is the only way in which I can save myself ?

A. One hesitates to advise you that you should let the snake bite you. Nevertheless, how can it be right for you, if you have realized that the body is perishable, to kill, for protecting a body which has no real value to you, a creature which clings to it with love ? For anyone who desires his spiritual welfare, the best course is to let his body perish in such circumstances. But how should a person who does not desire spiritual welfare behave ? My only reply to such a question is, how can I advise such a person that he should pass through hell and similar worlds, that is, that he should kill the snake ? If the person lacks the culture of Aryan character, one may advise him to kill the snake, but we should wish that neither you nor I will even dream of being such a person.

